

Cukr a bič aneb Jak správně odměňovat a netrestat

Název „cukr a bič“ je používán pro systém, který pracuje s odměnami (cukr) a trestem (bičem). Název se do širokého povědomí nejspíš dostal z manéže cirkusů, kde byli touto metodou cvičeni koně (a také tygři, lvi, sloni a další zvířata). Pro předškoláka je odměnou rovněž něco dobrého a sladkého. Obvykle se děti odměňují bonbonkem, někdy sušenkou.

PHDr. KATEŘINA JANČAŘÍKOVÁ, PH.D.

Velkou odměnou může být zmrzlina, zmrzlinový pohár nebo návštěva cukrárny. V současnosti, kdy mnoho dětí trápí nadváha, není odměňování sladkostmi tou pravou volbou. Odměnou bývá i slovní pochvala nebo pohlazení či třeba soustředěná pozornost dospělého člověka a pohled z očí do očí. Šikovný pedagog umí děti přesvědčit, že odměnou mohou být i další zástupné věci, například namalovaná hvězdička, červený puntík, popřípadě jednička.

Odměnu doprovází pocit vnitřní radosti a uspokojení z dobře vykonané práce, někdy i z toho, že jsem lepší než ostatní, což ale vnímám negativně, protože to narušuje vztahy ve třídě.

Významu odměny pro proces učení či výchovy, a to nejen dětí, ale i laboratorních zvířat, se věnovali psychologové **Edward Lee Thorndike** (1874–1949) a **Burrhus Frederic Skinner**

(1904–1990). B. F. Skinner napsal, že hlavní chybou učitelů je, že neumějí děti, žáky a studenty správně odměňovat a že nadužívají tresty.

I Trest

Pro předškoláka (stejně jako pro koně nebo pro další zvířata) je trestem samozřejmě trest fyzický. V mateřských školách se naštěstí fyzické tresty již používat nesmějí. Někteří pedagogové (i rodiče) jsou s tímto nařízením nespokojeni. Někteří je nedodržují a dítěti, které zlobí, „na zadek“ dají. Někdy argumentují tím, že je naplácání lepší než... A to je jistě pravda. Některé tresty jsou pro předškolní dítě skutečně horší než naplácání. Především je to odkládání trestu, které působí trauma. Anebo strašení čertem a podobnými bytostmi, jež si dítě s větší fantazií představí a zoufale se jich bojí. Jiné učitelky se neudrží,

protože jsou přepracované, a ztratí trpělivost, kterou původně měly.

Variantou fyzického trestu je odloučení od osoby, se kterou chce dítě být, přerušení činnosti, již chce vykonávat. Častým trestem je slovní trest – hubování.

Podle B. F. Skinnera jsou tresty vždy kontraproduktivní, protože v trestných vzbuzují nepříjemné pocity. Používání trestů při výchově a učení vede k demotivaci. Je možné tresty nepoužívat? Umíme ovšem vychovávat a vyučovat bez trestů? B. F. Skinner a jeho žáci dokázali, že to jde. Vynalezli metodu pozitivní motivace.

I Metoda pozitivní motivace

Pozitivní metoda je tréninková metoda psů a dalších zvířat, jež vznikla na základě poznatků behaviorální psychologie. Nahradila metodu cukr a bič, která selhala, když za druhé světové války bylo třeba cvičit kytovce – delfíny a kosatky. Taková velká mořská zvířata se – jakmile je cvičitel potrestal nějakým fyzickým trestem – prostě potopila do vody a cvičení byl konec. Nebylo v moci cvičitele je vytáhnout a donutit k další práci. Takže se bič, bodce a další

Neviditelná kytička na ruku

Jedna paní učitelka z MŠ v severních Čechách mi řekla, že když se nějaké dítě v její třídě hezky zachová (např. pomůže jinému dítěti), při ukládání k polednímu odpočinku si k němu na chvilku sedne, pochválí je za to, co udělalo, a na kůži ruky mu „namaluje“ prstem (bez barvy) kytičku na památku. Dotek prstem není vidět, ale uchová se v paměti. Dítě se s neviditelnou kytičkou může pochlubit mamince v šatně při odchodu domů.

Z diskuse matek na portálu eMimino.cz

Ahoj, chtěla bych se zeptat, jak je to u vás ve školce. Můj syn má denně tělesné tresty (pohlavky, facky atd.). Jemu bych až tak nevěřila, on se k tomu stejně nepřizná. Ale moje starší dcera chodí na obědy do stejné jídelny a hezky mi to povykládá. Mami, brácha dneska skončil s hlavou v polívce, protože dostal tak velkej pohlavek. Další: Dneska ho paní učitelka hoooodně zřezala, protože vylil polívku sobě i Adamovi. Mami, dneska brácha dostal facana, protože řekl, že to jídlo je humus... Mohla bych pokračovat. Já vím, že můj syn není žádný andílek, a kdyby mu paní učitelka občas šoupla nějakou na zadek, tak to беру. Ale pohlavky a fackování (nehledě na výprask), není to moc? Mám to nějak řešit, nebo ty učitelky „vědí, co činí?“ Jo a pro upřesnění, synovi jsou 3 roky.

Já dneska viděla úcu z MŠ, jak vrazila pohlavek dítěti (a ještě na něj vřeštěla) v zoo. Spadla mi čelist a nezmohla jsem se na slovo, pak mě to mrzelo.

nástroje, které slouží k fyzickému trestání zvířat v suchozemských podmínkách, používat prostě nedaly.

B. F. Skinner, manželé Marion a Keller Brelandovi a další asistenti za 2. světové války dokázali, že při výcviku není třeba trestů, ale stačí jen dobře motivovat a odměňovat. Díky tomu se jim podařilo cvičit i velká mořská zvířata k válečným účelům. Tak pracovala vycvičená zvířata i v prostředí mimo vliv cvičitele (mimo dosah biče), což u zvířat cvičených metodou cukr a bič pozorováno nebylo.

Po válce založili firmu na trénování zvířat a pořádali například kurzy pro cvičitele ovčáckých psů. Dnes se metoda pozitivní motivace používá stále častěji i v České republice. Na youtube.com můžete nalézt celou řadu videozáznamů, na kterých různé druhy zvířat (psi, kočky, prasata, akvarijní rybičky, potkani, holubi, slepice atd.) provádějí všelijaké kousky, jež se díky této metodě naučily (zadejte slova *trick, clicker, training*).

Metoda pozitivní motivace je založena na tom, že se zvíře pouze odměňuje (nikdy se při výcviku netrestá). Odměna pro ně musí být lákavá, obvykle jde o pamlsk. Pamlsk musí být skutečně přitažlivý, musí být vhodné velikosti a konzistence, aby jej zvíře snědlo rychle. Některá zvířata nepracují za pamlsky. Odměnou je jim radost majitele, hra s majitelem nebo třeba možnost olízat mu nos. Obvykle je však pamlsk nejlepší motivací. Celá metoda je založena na správném

načasování odměny. Odměna se musí dát v pravou chvíli. Protože někdy od provedení toho pravého kousku, např. balancování míčku na nose delfína, k pozření rybky, kterou hodí trenér do nádrže za odměnu, dochází k prodlevě,

začaly se využívat mechanické pomůcky, které přesně a zřetelně vydávají zvuk ve chvíli, kdy se odehraje „správná věc“. Nejprve se využívaly píšťalky. Ty byly později nahrazeny klikrem. Klikr čili žabka je malá kovová či plastová krabička, v níž je plíšek, který cvakne, jakmile se ohne a pustí.

Zvířata za války

Ve válkách se využívala nejrůznější zvířata. Nejen Američané, ale i Rusové a příslušníci dalších národů cvičili psy, potkany aj. Delfíni, kosatky, lvouni, běluhy a vydry byli cvičeni k detekci min (když cvičené zvíře uvidělo minu, vypustilo z batůžku bójku), střežení přístavů (oznamovali výskyt ponorky) a také ke zneškodňování, ponorek i lodí (zvíře doneslo minu a odpálilo ji). Méně známé je používání holubů ve válce ve Vietnamu. Byl to totiž jeden z mnoha utajovaných programů se zvířaty. Holubi byli využíváni při průzkumu cest a detekci možných napadení konvoje. Holubi letěli před konvojem. Lidí, kteří kráčeli po cestě, si nevšimli, ale lidí, kteří šli mimo cestu, označovali. V konečných fázích tréninku dokázali označit i maskované osoby, které se plížily. Celkem bylo s holuby provedeno 45 pokusů o přepadení konvoje. Holubi vždy (100% úspěšnost) na nebezpečí upozornili (Bihm et al., 2010).

Cvaknutí je vždy stejné. Oproti píšťalce je výhodou klikru to, že při klikání může trenér zároveň mluvit. Zvířata se samozřejmě nejprve musejí naučit, že klik = odměna (stejně jako se děti musejí naučit, že hvězdička je vlastně také odměna). To trvá přibližně týden. Pak už se může cvičit. Mezi veřejností propagovala klikr trénink Karen Pryor (nar. 1932), biologka studující chování zvířat, v knize *Nestřítejte svého psa!*

Na základě dlouhodobých pozorování (více než 40 let u delfínů a kosatek, více než 25 let u psů) se ukazuje, že výcvik pozitivní metodou působí blahodárně na intelekt cvičených zvířat. Zvířata zůstávají hravá a schopná učit se až do vysokého věku; jsou zvědavá a mají se svým cvičitelem mimořádný vztah – vytvořené silné pouto. Naučené cviky zůstávají dlouho v paměti a není třeba je pravidelně opakovat, což je při výcviku za pomoci korekce nutné. Zvíře se učí rádo a na výcvik se těší. Výcvik je pro ně zábavou.

Lze aplikovat metodu pozitivní motivace pro práci s dětmi?

Klíčovou otázkou je, zda lze přenést poznatky z výcviku zvířat (nejen) do mateřských škol. Behaviorální psychologové se o to pokusili, a to především teoreticky.

F. B. Skinner pro děti, žáky a studenty vypracoval **metodu programovaného učení**, která stojí na čtyřech základních principech:

- a) **Princip malých kroků.** Dítě či žák se nejlépe naučí, když se postupuje po malých krocích. Důvodem je touha

každého dítěte, žáka i studenta „být úspěšný“. Větší souhrn učiva se tzv. rozfázuje, což samozřejmě zaručuje žádanou úspěšnost.

b) **Princip aktivní odpovědi.** Dítě či žák potřebuje být aktivní. Učitel je vede k tomu, aby byli aktivní, aby aktivně odpovídali na otázky.

c) **Princip bezprostředního ověření.** Dítě či žák se nejlépe učí tehdy, dostanou-li okamžitou reflexi, tedy mohou-li si bezprostředně ověřit výsledky nebo jsou-li bezprostředně pochváleni, nebo opraveni. Právě bezprostředním ověřováním dochází ke zpevnění.

d) **Princip vlastního tempa.** Každý může věnovat úkolu právě tolik času, kolik potřebuje. Toto je již nadstavbou či dodatkem ke Skinnerově teorii učení. Nedochozí k nepříjemným situacím, kdy pomalejší nestíhají a rychlejší se nudí, eliminuje se sedmotivace. Učení je příjemné.

Na F. B. Skinnera navázal James G. Holland, který vyslovil **osm základních pravidel pro programátory učebních programů**:

1. Každou odpověď je potřeba okamžitě zpevnit.
2. Dítě či žák si osvojí pouze evidentní, dobře zpevněné odpovědi.
3. Chyby působí na proces učení nepříznivě.
4. Musí se postupovat pomalu. Učení probíhá v malých krocích, které na sebe navazují.
5. Pomoc poskytovaná dítěti či žákovi dospělou osobou se má postupně oslabovat.

6. Pozornostní chování dětí či žáků má být řízeno.

7. K zavedení abstrakce nebo pojmu je třeba rozsáhlého nácviku rozlišování.

8. Program musí vycházet z potřeb dítěte či žáka (někdy se tento bod formuluje jako: „Program musí psát žák!“).

Lze předpokládat, že metodu pozitivní motivace by bylo možné využít jak pro práci se zdravými dětmi a žáky, tak při nápravách, například v logopedické praxi. V mateřských školách zatím využívána není, což je velká škoda.

! Potenciál metody pozitivní motivace při výchově a vzdělávání

Nejvíce praktických zkušeností s přenosem metody pozitivní motivace máme díky manželům Brelandovým. Jejich třetí dítě (dcera) se narodilo v roce 1954 s těžkou mentální retardací. Marion Brelandová (1920–2001; po smrti prvního manžela a novém sňatku používá jméno Marion Breland Bailey) při její výchově začala využívat **tréninkové metody operantního podmiňování**, které byly dosud využívány jen při tréninku zvířat. Výsledky se dostavily okamžitě. Následně vytvořila Marion Brelandová školicí program pro rodiče a ošetřovatele mentálně retardovaných dětí. Za pomoci slovního makeru (slovo „hodný“), který byl podporován oblíbenou pochoutkou, naučili děti v klidu sedět na židli, spolupracovat při oblékání, svlékání a podobných nutných úkonech bez násilné manipulace apod. Zkušenosti a postup

publikovala v manuálu *Teaching the Mentally Retarded* (Marr, 2002).

Přes tyto dílčí úspěchy není potenciál pozitivní metody při výchově a vzdělávání dětí (ať již retardovaných, nebo zdravých) dosud dostatečně využit. Je to samozřejmě proto, že chování a projevy lidí jsou složitější než chování zvířat; trénink a učení lidí je obtížnější.

Například je někdy obtížné vysledovat, co je pro dítě v daném okamžiku skutečnou odměnou. Pro většinu dětí to není potrava ani sladkost. Někdy to není ani pochvala. Dospělí (rodiče a učitelé) často chybují v tom, že si nepoloží otázku: „Co to dítě chce? Co si přeje?“

Děti v mateřských školách často stojí o kontakt s dospělou osobou, nejlépe oční kontakt. **Oční kontakt a soustředěná pozornost dospělého** jsou pro ně odměnou. Následně některé děti ve velkých rodinách a v kolektivních zařízeních velice často zlobí (= vykazují nežádoucí chování) právě proto, aby jim dospělý věnoval soustředěnou pozornost. Nevadí jim, že dostávají vyhubováno, ale hlavně že se dospělý věnuje jen jim a dívá se jim do očí. Rodiče a učitelé, kteří mají ve zvyku „kázat“ zlobivým dětem, vlastně nežádoucí chování posilují (odměňují je očním kontaktem a soustředěnou pozorností). Není divu, že dítě v nežádoucím chování pokračuje navzdory všemu, co mu dospělý říká.

Víte, jaké používáte odměny? Víte, zda a jaké používáte tresty? Odměňujete správné chování, anebo – nechtěně – odměňujete (a tudíž posilujete) chování nežádoucí? Pokuste se nad tím zamyslet a vypracovat či zdokonalit si vlastní systém. Pokud by někdo potřeboval více teoretických informací o pedagogických teoriích a výzkumech, může se o nich dočíst v publikaci *Didaktické přístupy k přírodovědnému vzdělávání* (K. Jančaříková, N. Mazáčová), která vyjde koncem roku 2014. ■

Autorka působí jako vedoucí Centra environmentálního vzdělávání a výchovy a zároveň jako odborná asistentka katedry biologie a environmentálních studií PedF UK